

Μαρξ – Μπακούνιν και κοινωνικός μετασχηματισμός

Του John Clark

Στη διεξαχθείσα ανάμεσα στο 1860 και στο 1870 συζήτηση μεταξύ του Μαρξ και του Μπακούνιν αποκαλύφθηκαν δύο διαφορετικές ερμηνείες της κοινωνικής αλλαγής, της φύσης της κυριαρχίας και των συνθηκών για την απελευθέρωση του ανθρώπου. Μολονότι η διαφωνία είχε τις βάσεις της σε θεμελιώδεις θεωρητικές διαφορές, που είναι ακόμη και σήμερα σημαντικές, η διαμάχη απασχόλησε για πολύ καιρό μόνον τους ιστορικούς, οι οποίοι είχαν καταλάβει την σπουδαία σημασία της. Αυτή η διαμάχη ήταν και η πρώτη αιτία, πραγματικά, για τη διάλυση της Πρώτης Διεθνούς και αργότερα σφράγισε τούς δύο πόλους του διεθνούς κινήματος των εργαζομένων.

Εν τω μεταξύ, και ενώ τόσο ο κοινοβουλευτικός σοσιαλισμός όσο και ο επαναστατικός κομμουνισμός επαναδιαμορφώθηκαν βάσει των ιδεών του Μαρξ, το αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα, σπουδαιότερο στη Νότια Ευρώπη και εν μέρει στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, είχε ως κέντρο αναφοράς του την παράδοση του Μπακούνιν. Αλλά όμως, από το τέλος της δεκαετίας του '30, ο αναρχοσυνδικαλισμός εισέρχεται σε μια περίοδο αγωνίας: οι αναρχοσυνδικαλιστικές οργανώσεις έχασαν τη μαζικότητα τους εξ' αιτίας ή της λιποταξίας προς τον κομμουνισμό ή της καταπίεσης από αυταρχικά καθεστώτα. Εάν η αποτελεσματικότητα αποτελεί το κριτήριο για να διαγνώσουμε την αξία μιας θεωρίας, τότε η ιστορία αποφάσισε υπέρ του Μαρξ και εναντίον του Μπακούνιν: έτσι, η συζήτησή τους θα μπορούσε να καταχωρηθεί ως ένα μικρό κεφάλαιο στην ιστορία του θριάμβου του μαρξισμού επί όλων των άλλων κινήματων που έχουν προβάλλει εναλλακτικά οράματα επαναστατικών θεωριών και πρακτικών. Το περιεχόμενο της συζήτησης θα μπορούσε να αγνοείται, παρ' όλο που η διαμάχη είναι ακόμη μεγάλης σπουδαιότητας και παρ' όλο που ο Μπακούνιν είναι στην πραγματικότητα, εν αντιθέσει προς τις επικρατούσες πεποιθήσεις, ένας σοβαρός πολιτικός στοχαστής, του οποίου τα έργα αξίζουν μία προσεκτική εξέταση. Αλλά, εκείνες οι πρώτες συζητήσεις προσλαμβάνουν τη σωστή τους αξία στη σημερινή κυρίως συγκυρία, στην οποία προβλήματα όπως αυτά της αυτοδιαχείρισης και της ατομικής ελευθερίας δημιουργούν ζυμώσεις στα επίσημα μαρξιστικά κόμματα, όπου η απογοήτευση από την εξέλιξη του κρατικού σοσιαλισμού όλο και αυξάνεται και όπου επανεμφανίζονται τα ίδια επιχειρήματα, που είχαν τεθεί τότε από τον Μπακούνιν.¹

Το όραμα του Μπακούνιν για την πραγματικότητα που αναπτύχθηκε εν μέρει μέσω της επιρροής του Μαρξ, είναι εντελώς ματεριαλιστικό και μολονότι κατηγορήθηκε πολλάκις ότι συναινούσε προς έναν κάποιον τύπο «βολονταρισμού», δεν προσδίδει, στην πραγματικότητα καμία απολύτως σημασία στην «ελεύθερη βούληση», την οποία θεωρεί μία μεταφυσική και θρησκευτική πλάνη. Και οι δύο θεωρητικοί αποδέχονται το φυσικό και υλικό κόσμο ως ικανή βάση για να κατανοήσει κανείς την πραγματικότητα και δεν υποστηρίζουν κανένα μεταφυσικό βασίλειο. Στη «Διεθνή και ο Καρλ Μαρξ», ο Μπακούνιν λαμβάνει όπως ο Μαρξ, μία κριτική θέση απέναντι στην ιστορική εξέλιξη, η οποία

θα έπρεπε να ερμηνευτεί ως θέση που στοχεύει να τονίσει ότι οι ιστορικές μάχες της ανθρωπότητας έχουν σταθερό σκοπό τη δημιουργία μιας ελεύθερης από την κυριαρχία ανθρώπινης κοινότητας, ή όπως υποστηρίζει στο αναφερθέν έργο, **«την πληρέστερη κατάκτηση και θεμελίωση της προσωπικής ελευθερίας και εξέλιξης υλικής, πνευματικής και ηθικής του κάθε ατόμου δια μέσου της εντελώς αυθόρμητης και ελεύθερης οργάνωσης της οικονομικής και κοινωνικής αλληλεγγύης»**.² Αυτή η κρίση ωθεί τον Μπακούνιν στο να κατακρίνει πολλές όψεις της ανάλυσης του Μαρξ, συμπεριλαμβανομένων και των διαδοχικών εκτιμήσεών του πάνω στην εγγενή αναπτυξιακή δυνατότητα της καπιταλιστικής παραγωγής. Από αυτήν την κριτική προέρχεται, κατά κάποιον τρόπο, μία ευρύτερη αντίληψη για τον ιστορικό υλισμό, πιο ανοικτή στην κουλτούρα και την υποκειμενικότητα.

Ο Μπακούνιν επικεντρώνει την κριτική του πάνω στη γνώμη του Μαρξ ότι η οικονομία αποτελεί τη βάση όλης της ιστορικής εξέλιξης.³ Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, αν η ανθρωπότητα αγωνίζεται για να πραγματώσει την απελευθέρωσή της, δεν είναι οι οικονομικές συνθήκες εκμετάλλευσης και αθλιότητας που μπορούν να την καθορίσουν, αλλά μάλλον μία δραστήρια αγωνιστική διαδικασία καθώς και οι γνώσεις που αποκτά σ' αυτόν τον αγώνα. **«Πώς μπορούν οι εργαζόμενες μάζες να αποκτήσουν συνείδηση των δικαιωμάτων τους; Μόνο διά μέσου της μεγάλης τους ιστορικής πείρας, διά μέσου αυτής της μεγάλης παράδοσης, που αποκτούν στη διάρκεια αιώνων και μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, που αυξάνεται συνεχώς και εμπλουτίζεται με νέους πόνους και νέες αδικίες και που επιτυγχάνει, εν τέλει, να διαποτίσει και να δια φωτίσει τις μεγάλες προλεταριακές μάζες»**.⁴ Αυτή η ιστορική γνώση θα όφειλε επίσης, να ευνοεί την ανάπτυξη οργανωτικών μορφών και διαπροσωπικών σχέσεων συνειδητά ελευθεριακών· χωρίς μία τέτοια συνείδηση και χωρίς την ελευθεριακή κουλτούρα στην οποία είναι βυθισμένη, οι μάζες δεν μπορούν να καταστούν δημιουργικά δραστήριες στην ιστορία και καθίστανται θύματα μιας νέας κυριαρχίας.

Ο οικονομικός ντετερμινισμός του Μαρξ

Αλλά υπάρχει, πράγματι, στο Μαρξ ο οικονομικός ντετερμινισμός που του καταμαρτυρά ο Μπακούνιν; Πράγματι υπάρχει, ειδικά αν αναφερθούμε στον κλασικό τύπο για τον προσδιορισμό της φύσης του οικονομικού ματεριαλισμού του Μαρξ, δηλαδή στον Πρόλογο στη «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας». Στα τελευταία έργα του Μαρξ, όπως στα «Grundrisse» και στο «Κεφάλαιο», η παλιά άποψη συνεχίζει να κατέχει μία κεντρική θέση στη σκέψη του και τα σχόλιά του στη «Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας» δεν αποτελούν μία απομονωμένη απόκλιση. Αν και στα «Grundrisse» συναντάται μία θαυμάσια ανάλυση των συνδέσεων μεταξύ της προκαπιταλιστικής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, της δημιουργίας του νομισματικού πλούτου και της διαθεσιμότητας του εμπορεύματος – εργασία, οι παραγωγικές δυνάμεις θεωρούνται ακόμη το καθοριστικό αίτιο για τη γέννηση της νέας μεθόδου της παραγωγής. Το ίδιο ισχύει και για το «Κεφάλαιο».

Αλλά, ας επανέλθουμε στα «Grundrisse» για τα σημαντικότερα παραδείγματα του παραγωγιστικού οράματος της κοινωνίας στο Μαρξ. Αυτά συναντώνται όχι μόνο στη συζήτηση για την ανθρωπότητα εντός των πλαισίων του καπιταλιστικού καθεστώτος, αλλά ακόμη και στον τρόπο με τον οποίο αναλύονται οι προκαπιταλιστικές και οι μετακαπιταλιστικές κοινωνίες. Στη συζήτηση για τις πρωτόγονες κοινωνίες, ο Μαρξ ασχολείται με το μύθο, μία από τις πιο πολύπλοκες και πλούσια αναπτυγμένες συμβολικές μορφές· αυτός, τουναντίον, τον θεωρεί μία πρωτόγονη απόπειρα να κυριαρχηθεί η φύση, μια φανταστική κυριαρχία, εκπηγάζουσα από την πρόσκαιρη ανικανότητα της ανθρωπότητας να επιτύχει μια πραγματική κυριαρχία δια μέσου της παραγωγής. «Όλη η μυθολογία καταπέζει, κυριαρχεί και μορφοποιεί τις δυνάμεις της φύσης στη φαντασία και με τη φαντασία, που κατόπιν εξαφανίζονται με την έλευση της πραγματικής γνώσης». Έτσι ο μύθος απορροφάται στη σφαίρα χρήσιμης δραστηριότητας και ενώνεται με την ιδέα της χρησιμοποίησης της φύσης ως καθαρού μέσου. Η μυθολογική συνείδηση εκπίπτει, κατ' αυτόν τον τρόπο, σε μια ιδεαλιστική και αναποτελεσματική τεχνική, προορισμένη να υπερβηθεί από την αποτελεσματικότερη – και ως εκ τούτου υπέρτερη – τεχνική του υλικού μετασχηματισμού.

Ίσως, η δομύτερη κριτική στο Μαρξ επί αυτού του ζητήματος ασκήθηκε πρόσφατα από το Sahlin, ο οποίος θέτει αντιμέτωπη τη μαρξιστική θεωρία με την κεντρικότητα στην ανθρώπινη ύπαρξη μιας πολιτισμικής λογικής, η οποία δεν μπορεί να απορροφηθεί μέσα σε μία πραγματιστική ή εργαλειώδη ορθολογικότητα, που δεν την ενδιαφέρει πόσο βαθιά μπορεί να θεμελιώνεται πάνω σε μια κοινωνική αντίληψη της ανθρώπινης εξέλιξης. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, «το είδος στο οποίο ανήκουν τα ανθρώπινα όντα του Μαρξ είναι αυτό του Homo Economicus» και το πρόγραμμα του Μαρξ για την απελευθέρωση του ανθρώπου, είναι «μια εξιδανικευμένη νοοτροπία της αγοράς, η οποία συνδυάζει τις ανθρώπινες ανάγκες (της αυτοπραγμάτωσης), την ένδεια των φυσικών πηγών (των αντικειμενικών οικονομικών μέσων) και μία προοδευτική απελευθέρωση του ανθρώπου από αυτές τις σκοτεινές συνθήκες με μια αυτοκαθοριζόμενη πράξη». Αυτό το όραμα του προτάγματος της χειραφέτησης δια μέσου της παραγωγής συναντάται σε μεγάλο μέρος της μαρξιστικής επιστημολογίας, για την οποία η σημασία εκπίπτει σε μια καθαρή ταξινόμηση και η πολιτισμική δημιουργία σε αντανάκλαση των υλικών πράξεων· αυτή η έκπτωση, όμως, αγνοεί την κεντρικότητα της συμβολικής διαδικασίας. Η μαρξιστική θέση δε θεωρεί ότι όλες οι αξίες, συμπεριλαμβανομένων και των αξιών χρήσεως, μπορούν να καθορίζονται μόνο (και, πράγματι σε μεγάλο μέρος συγκροτούνται) από ένα σύστημα σημασιών, το οποίο δεν μπορεί να περιορίζεται σε μία εξιδανικευμένη έκφραση των βιολογικών αναγκών ή και ευρύτερων αναγκών, που παράγονται από την εξέλιξη της διαδικασίας του υλικού μετασχηματισμού. Το μαρξιστικό παραγωγιστικό όραμα της ανθρώπινης δραστηριότητας αγνοεί ότι ο πολιτισμικός λόγος δεν υποτάσσεται στην πρακτική λογική και το αποτέλεσμα είναι ότι ο Μαρξ καθίσταται ανίκανος να ανακαλύψει, εν όλω, τη σχετικότητα των θεσμίσεων της αστικής κοινωνίας, του ίδιου του πολιτισμού αναφορικά με την πράξη, την εργαλειώδη δράση και την τεχνική· εξ άλλου, αυτό το παραγωγιστικό όραμα, για να περιοριστούμε στην κριτική του Μαρξ, περιορίζει ακόμη και το

δικό του όραμα των παραμέτρων, στις όποιες γεννάται το πρόταγμα της ανθρώπινης χειραφέτησης.

Όλη αυτή η όψη της σκέψης του Μαρξ, η τάση του προς έναν οικονομικό ντετερμινισμό και προς ένα παραγωγιστικό όραμα της ανθρώπινης φύσης, αποτελεί τον πυρήνα της διαφωνίας μεταξύ Μπακούνιν και Μαρξ επί του θέματος της ιστορικής σημασίας της καπιταλιστικής παραγωγής. Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, ο Μαρξ, άκριτα, θεωρεί αναγκαία για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας πολλά στοιχεία της αστικής κοινωνίας και της καπιταλιστικής παραγωγής. Επομένως ο Μαρξ και μαζί του μεγάλο μέρος του κινήματος των εργαζομένων, ήταν ακόμη ανίκανοι να προσεγγίσουν κριτικά πολλές προϋποθέσεις της εποχής τους και κατέστη αναγκαία μία πληρέστερη ανάλυση επί του θέματος της υπεροχής των κατηγοριών της αστικής ιδεολογίας στο πεδίο του πολιτικού διαλόγου και μια ριζικότερη ρήξη με αυτή την ιδεολογία.

Όπως εξηγεί ο Μπακούνιν «... εμείς, πράγματι, αναγνωρίζουμε το χαρακτήρα της αναγκαιότητας και του αναπόφευκτου όλων των ιστορικών φαινομένων, αλλά δε μένουμε αδιάφοροι απέναντι σ' αυτά και προ πάντων, προφυλασσόμαστε πολύ από το να τα εξάρουμε, όταν από τη φύση τους αποκαλύπτονται εμφανώς αντιφατικά απέναντι στο υπέρτατο στόχο της ιστορίας»,⁵ που είναι, για τον Μπακούνιν, η πραγματοποίηση μιας κοινωνίας χωρίς κυριαρχία. Το ειδικό αντικείμενο της διαφωνίας είναι η ιστορική σημασία της αστικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, ο Μαρξ βλέπει την εξέλιξη του καπιταλισμού ως ένα βήμα μπροστά προς την κοινωνική επανάσταση και προς τη γέννηση μιας ελεύθερης κοινωνίας. Ο Μαρξ υποστηρίζει (όπως έχει γράψει ο Μπακούνιν) ότι αν «οι χώρες είναι πιο καθυστερημένες από την άποψη της καπιταλιστικής παραγωγής, τοποθετούνται αναγκαστικά στο ίδιο επίπεδο και από την άποψη της κοινωνικής επανάστασης».

Η ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής

Αυτή η ερμηνεία της ιστορικής προόδου συγκροτεί ένα σημαντικό ρεύμα στη μαρξιστική σκέψη και εκπληγάζει από την τάση να σκεπτόμαστε την εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας μέσω διαδοχικών σταδίων, αντίστοιχων με εκείνα του ατόμου. Οι αρχαίες και όλες οι πρωτόγονες κοινωνίες αντιπροσωπεύουν την παιδική ηλικία του ανθρώπινου γένους. Ο Μαρξ, όπως οι περισσότεροι αστοί του 19ου αιώνα, είχε μία συγκαταβατική και πατερναλιστική αντίληψη για τα παιδιά (για να μη μιλήσουμε για τις γυναίκες). Ο μύθος, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, θεωρούνταν ως πρωτόγονη απόπειρα να κυριαρχηθεί ή φύση, μία παιδική φαντασία των λαών που εξαφανίζεται, όταν επεμβαίνει μια «συγκεκριμένη γνώση»: η αρχή της πραγματικότητας. Έτσι, για το Μαρξ, η κλασική τέχνη είναι ένα προϊόν της παιδικής ηλικίας της ανθρωπότητας και είναι «γοητευτική», όπως όλα τα απλοϊκά προϊόντα της παιδικής ηλικίας. Όταν ο Μαρξ ασχολείται με τις μη δυτικές κοινωνίες, τις θεωρεί επίσης παιδικές, αλλά υπό κάποια έννοια λιγότερο γοητευτικές. Η αστική τάξη, καθιστώντας, όπως γράφει ο Μαρξ, «την ύπαιθρο εξαρτημένη από την πόλη,... τους βάρβαρους και ημιβάρβαρους λαούς εξαρτημένους από τους πολιτισμένους, τα αγροτικά έθνη από τα αστικά, την

Ανατολή από τη Δύση», αναπτύσσει το λειτούργημα της σωτηρίας ενός πάντοτε μεγαλύτερου αριθμού προσώπων «από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής».

Κατά την άποψη του Μπακούνιν, αντιθέτως, εάν θέλουμε να εκτιμήσουμε σωστά την απελευθερωτική δυναμικότητα οποιασδήποτε κοινωνίας, πρέπει να δώσουμε περισσότερη σπουδαιότητα – από όση δίνει ο Μαρξ – στις ποικίλες διαστάσεις και όχι μόνο στην τεχνική και οικονομική εξέλιξη. Έτσι ο Μπακούνιν υπογραμμίζει τη σημασία του πολιτισμού, που ποτέ δεν κατάφεραν να τον υποβιβάσουν, κατά τρόπον πειστικό, σε καθαρή μεσολάβηση μεταξύ των πρωταρχικών οικονομικών αιτιών και των άλλων κοινωνικών πραγματικοτήτων· υποστηρίζει τη σημαντικότητα μιας αίσθησης της συλλογικότητας και της ύπαρξης αυτού που ονομάζει «το ένστικτο της εξέγερσης».⁶ Αποκαλύπτει σε πολλές καθυστερημένες κοινωνίες μια ικανότητα κοινωνικής επανάστασης, μεγαλύτερη εν συγκρίσει προς εκείνες τις «προχωρημένες» ή «πολιτισμένες» κοινωνίες, τις οποίες ο Μαρξ θεωρεί ως περισσότερο εξελιγμένες. Για τον Μπακούνιν, επί παραδείγματι, μερικά ελευθεριακά και κοινοτικά αισθήματα των λατινικών πολιτισμών αποτελούσαν ένα πλεονέκτημα απέναντι στην αυταρχική και ιεραρχική νοοτροπία των Γερμανών, τους όποιους ο Μαρξ θεωρούσε συχνά ως τους προδρόμους της μελλοντικής επανάστασης. Ο Μπακούνιν δυσπιστεί απέναντι σε εκείνους που θέλουν να «εκπολιτίσουν» κοινωνίες ή κοινωνικές ομάδες λιγότερο αναπτυγμένες από οικονομική άποψη,⁷ φρονεί ότι αυτή η επιθυμία είναι αντιδραστική για δύο λόγους: διότι απαιτεί καταπιεστικά μέσα για την επίτευξη του σκοπού και προ πάντων, διότι οδηγεί στην καταστροφή πολιτισμικών συνθηκών, χαρακτηριζομένων από ελευθεριακές δυναμικότητες, οι οποίες θα μπορούσαν να αντικαταστήσουν συνθήκες πού καιρία ευνοούν την κυριαρχία.⁸

Αλλά ποια είναι, ακριβέστερα, η αντίληψη του Μαρξ για τον «εκπολιτιστικό» χαρακτήρα της αστικής παραγωγής; Δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε στα έργα του μία μεγάλη εμπιστοσύνη στην επαναστατική επιτυχία του καπιταλισμού· τα σχόλιά του για τον ιμπεριαλισμό στην Ινδία είναι ενδεικτικά: η προοδευτική λειτουργία του κεφαλαίου έγκειται, προ πάντων, στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στη δημιουργία των αναγκαίων συνθηκών για να προπαρασκευαστεί ο δρόμος προς την κοινωνική επανάσταση, η οποία θα καταστεί εν τέλει δυνατή με μία περαιτέρω εξέλιξη.

Η αναρχική κοινωνική θεωρία έχει πάντοτε αμφισβητήσει την εγκυρότητα της ιδέας ότι μία βιομηχανία σε ευρεία κλίμακα, συγκεντροποιημένη, υπερμηχανοποιημένη, μπορεί να αποτελεί το όχημα προς μία ανθρωπίνη κοινωνία. Ο κλασικός αναρχισμός, από τον Προυντόν έως τον Κροπότκιν, έχει πάντοτε προτείνει μία παραγωγή, προσαρμοσμένη στα ανθρώπινα μέτρα από την άποψη της έντασης και αποκεντρωμένη, η οποία να θεωρείται ότι είναι σύμφωνη με τούς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς που βασίζονται στην ατομική ελευθερία, στη δημοκρατία, στην αυτοδιαχείριση⁹ Ένα από τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την υποστήριξη αυτής της τεχνολογίας αποτελεί το ότι καθιστά δυνατή τη σύνθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, η οποία βοηθά στο να προλαμβάνουμε την ανάδυση τεχνο-γραφειοκρατικών ελίτ που ιδιοποιούνται τις ευθύνες των αποφάσεων και της διεύθυνσης της κοινωνίας. Μολονότι αυτές οι θεμελιώδεις αναρχικές θέσεις εκφράστηκαν συστηματικά μόνο στα έργα του Κροπότκιν,¹⁰ ο Μπακούνιν είχε, προηγουμένως, υπογραμμίσει τη σημασία που

έχουν: η παραγωγή σε μικρή κλίμακα, οι κοινοτικές ομάδες, η απέχθεια για τα κεντρικά σχέδια και για τις ελίτ που τα διαχειρίζονται, η υποστήριξη μιας «ολοκληρωμένης εκπαίδευσης», η οποία σκοπεύει να αναπτύξει, άμεσα, σε κάθε άτομο τη δυνατότητα να κατανοεί τις κοινωνικές διαδικασίες και να συμμετέχει, γνωρίζοντας την κάθε υπόθεση, στη διαδικασία, λήψεως των αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτών των αρχών, η καπιταλιστική παραγωγή θεωρείται από τον Μπακούνιν ως μία δύναμη, η οποία, αντί να δημιουργεί τις συνθήκες για μια ελεύθερη κοινωνία, παράγει έναν τέτοιο βαθμό εξουσίας και μια τέτοια αδυναμία κατανόησης της ίδιας της κοινωνίας, ώστε να θέτει φραγμούς, όλο και μεγαλύτερους, στην κοινωνική χειραφέτηση. Είναι αλήθεια, όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ, ότι οι ανθρώπινες ανάγκες αναπτύσσονται και καθίστανται πάντα όλο και πιο εκλεπτυσμένες και εξευγενισμένες με την ανάπτυξη της παραγωγής: η ίδια η παραγωγή δημιουργεί ανάγκες γι' αυτό που παράγεται (δηλαδή για την κατανάλωση, για τα υλικά της παραγωγής, για τη διανομή κλπ.), εις τρόπον ώστε ανάπτυξη της παραγωγής σημαίνει, για τον Μαρξ, ανάπτυξη (υπό την έννοια του εμπλουτισμού) των αναγκών. Όμως, απ' αυτή την αντίληψη γεννώνται αρκετά προβλήματα. Ένα εξ' αυτών έγκειται στη δυνατότητα η επέκταση του συστήματος της παραγωγής να δημιουργεί πάντοτε μεγαλύτερες ανάγκες για τα αντικείμενα (είτε αυτά είναι καπιταλιστικά εμπορεύματα είτε όχι), εις τρόπον ώστε αυτά να φτάνουν στο σημείο να κατέχουν κεντρική θέση στο σύστημα των αξιών μας, εξοστρακίζοντας εκείνες τις αξίες που ο Μπακούνιν θεωρεί ως θεμελιώδεις (την ελευθερία και τη συλλογικότητα). Ο Μπακούνιν αναφέρεται ελάχιστα σ' αυτή τη δυνατότητα, μολονότι η διάκριση υπονοείται στη σκέψη του αλλά νεότεροι στοχαστές, στη μπακουνική παράδοση, έχουν συζητήσει επί μακρόν για το πώς «μία πλούσια ατομικότητα», βασισμένη σε υψηλά επίπεδα κατανάλωσης, μπορεί να συμβαδίζει εξ ολοκλήρου με μία κοινωνική πτώχευση. Αλλά μία άλλη δυνατότητα, επεξεργασμένη από τον Μπακούνιν, έχει πιο άμεση σπουδαιότητα: πώς ένα τεχνολογικό σύστημα, που προτείνεται ως ένα μέσο προς την απελευθέρωση, μπορεί να δημιουργεί νέες δυνατότητες για την κυρίαρχη τάξη;

Το ζήτημα των μέσων και των σκοπών

Μεγάλο μέρος της κριτικής του Μπακούνιν προς το Μαρξ βασίζεται στο πρόβλημα των μέσων και των σκοπών. Ενίοτε υποστηρίζεται (από τον ίδιο τον Μπακούνιν επί παραδείγματι) ότι μαρξιστές και αναρχικοί είναι σύμφωνοι για τους σκοπούς που προσπαθούν να επιτύχουν, αλλά τα προτεινόμενα μέσα είναι αντιθετικά. Αυτό είναι αληθές μόνον εν μέρει, διότι, εάν τα μέσα διαφοροποιούνται σημαντικά, η εξομοίωση των σκοπών θα ήταν μια υπερβολική απλοποίηση. Βεβαίως, και οι δύο προβλέπουν την εξαφάνιση του κράτους, την πραγματοποίηση της κοινωνικής διεύθυνσης της οικονομίας, το τέλος της ταξικής κυριαρχίας και την επίτευξη της ισότητας μεταξύ των ανθρώπων, για να σημειώσουμε κάποιους κοινούς σκοπούς, αλλά υπάρχουν ακόμη σημαντικές διαφορές αναφορικά με το ζήτημα των σκοπών. Η μαρξιστική σκέψη έχει κληρονομήσει ένα όραμα, το οποίο βασίζεται πάνω σε μια υψηλή τεχνολογική

ανάπτυξη και σε έναν αντίστοιχο βαθμό συγκεντροποίησης των κοινωνικών θεσμών, που θα έπρεπε να συνεχίσουν να υπάρχουν και μετά την έλευση της κοινωνικής επανάστασης. Αυτό το όραμα υιοθετεί και ένα μοντέλο της ανθρώπινης φύσης, το οποίο αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως παραγωγούς και θεωρεί την παραγωγική δραστηριότητα ως την κύρια πραγμάτωση του μελλοντικού κομμουνιστικού ανθρώπινου όντος. Τέλος, εκθειάζει ένα μέλλον, στο οποίο το άτομο και η κοινωνία συμφιλώνονται και η ατομική δραστηριότητα καθίσταται εντελώς κοινωνική· αυτό το όραμα, εν πάση περιπτώσει προσδίδει ελάχιστη προσοχή σε όλη τη σφαίρα των διαπροσωπικών σχέσεων, μια περιοχή που, αντιθέτως, θεωρείται πολύ σημαντική από τους αναρχικούς. Οι κοινωνικές μορφές, που μεσολαβούν μεταξύ της ανθρωπότητας και του προσώπου, φαίνονται να είναι ιστορικά περιττές.

Το αναρχικό όραμα, από το άλλο μέρος, θεωρεί ουσιαστική μία διάσταση σε ανθρώπινα μέτρα, τόσο για τις τεχνικές που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή όσο και για τους θεσμούς που προβάλλουν από τους νέους τρόπους συνεταιρισμού. Θεωρείται σπουδαιότερη για την ανθρώπινη φύση η πολιτιστική αλληλεπίδραση και η ευχαρίστηση ενός προσώπου για μια ελεύθερη κοινωνική δραστηριότητα παρά η χειρωνακτική εργασία ή η παραγωγικότητα (μολονότι αμφότερα θεωρούνται σημαντικά θέματα). Γι' αυτό και οι αναρχικοί έχουν κατανοήσει ότι ο τελικός στόχος είναι μία κοινωνία, στην οποία πολυάριθμες μικρές ομάδες αποτελούν τη βάση για μια πλουσιότερη κοινωνική οντότητα· όπως κατέδειξε ο Martin Buber, μια καλή κοινωνία σχηματίζεται από μία κοινότητα κοινοτήτων.¹¹ Ο πιο τέλειος αναρχικός έχει ένα ισχυρό ηδονιστικό στοιχείο και ακριβώς γι' αυτό ο γερμανικός σοσιαλισμός φάνηκε πάντοτε στους αναρχικούς ασκητικός και πουριτανικός. Για τον Μπακούνιν, «ο σοσιαλιστής ... οικειοποιείται το συγκεκριμένο του δικαίωμα στη ζωή και σε όλες τις ευχαριστήσεις του, είτε πνευματικές είτε φυσικές ή ηθικές. Του αρέσει η ζωή και σκοπεύει να την απολαύσει πλήρως».¹²

Ένα πρόσωπο διακρίνεται για «τον ειλικρινή και ανθρώπινο εγωισμό του», ζώντας με ειλικρίνεια και χωρίς δόγματα για τον εαυτό του και γνωρίζοντας ότι, ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, υπηρετεί ολόκληρη την κοινωνία.¹³ Αυτός ο τρόπος θεώρησης των πραγμάτων, ενσωματώθηκε στο αναρχικό ιδανικό της κοινότητας ως συλλογικής πραγμάτωσης των ατομικών επιθυμιών.¹⁴ Γι' αυτό καθίσταται σαφές ότι υπάρχουν, πράγματι, σημαντικές διαφορές, εξαιρετικά σπουδαίες, μεταξύ των δύο αντιλήψεων τόσο ως προς τους τελικούς στόχους όσο και ως προς τα μέσα, παρά το σύνηθες κλισέ πού τείνει να τις ενώσει.

Από όλα αυτά προκύπτουν ευκρινέστερα οι αξιοσημείωτες διαφορές μεταξύ των δύο απόψεων πάνω στη σχέση μέσων και σκοπών. Ο αναρχισμός θεωρεί ως μία από τις πρώτιστες αρχές του τη θέση βάσει της οποίας μόνον ελευθεριακά μέσα μπορούν να χρησιμοποιηθούν (και όχι απλώς «θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν») για να οικοδομηθεί με επιτυχία μια ελευθεριακή κοινωνία. Αυτή είναι η σημασία της διαβεβαίωσης τού Μπακούνιν (η οποία θεωρήθηκε σαν ένας ακατάληπτος παραλογισμός από μερικούς αντιπάλους του) ότι «η ελευθερία μπορεί να δημιουργηθεί μόνον από την ελευθερία». Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το επαναστατικό κίνημα πρέπει να είναι εμβρυωδώς ένας μικρόκοσμος της νέας

κοινωνίας, η οποία, τοιουτοτρόπως, έρχεται στο φως «δημιουργημένη μέσα στο κέλυφος της παλιάς». Η ανθρωπότητα δεν μπορεί να προπαρασκευαστεί για να ζήσει σε μια κοινότητα χωρίς κυριαρχία, εάν καθοδηγείται από μία επαναστατική ελίτ, κάτοχο του μυστικού της φύσης του ιστορικού κινήματος ή εάν οι δομές των επαναστατικών οργανώσεων είναι διαμορφωμένες με βάση τα μοντέλα των ιεραρχημένων οργανώσεων της αστικής κοινωνίας. Οι επαναστατικές δομές πρέπει, αντιθέτως, να κομίζουν την ανάπτυξη της αυτοσυνείδησης, της υπευθυνότητας και της ελεύθερης δραστηριότητας. Η ανθρωπότητα αναπτύσσεται όχι διά μέσου μιας νέας κατάκτησης της εξουσίας, αλλά με τη δημιουργία νέων τύπων ανθρώπινων σχέσεων.

Απόρριψη του κράτους

Ο Μπακούνιν, παρ' όλες τις γνώσεις του, άφησε στους αναρχικούς και στους άλλους αντιεξουσιαστές να αναλύσουν ακόμη περισσότερο τις ποικίλες μορφές της κυριαρχίας· στο θέμα όμως για τη φύση τού κράτους και της γραφειοκρατικής κυριαρχίας ή συμβολή του υπήρξε καθοριστική. Ένα από τα θέματα πού ανέπτυξε περισσότερο διεξοδικά στα έργα του αποτελεί ή ιδέα ότι το κράτος δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα μέσο προς την απελευθέρωση, αφού είναι αναπόφευκτα ένα όργανο κυριαρχίας, ανεξαρτήτως τού ποιος το ελέγχει και επ' ονόματι τίνος ενεργεί. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, το Κράτος είναι η επιβολή της θέλησης μερικών επί των άλλων και, ως εκ τούτου, εμποδίζει την ανάπτυξη μιας οργανικής ενότητας, δηλαδή μιας ενότητας που έχει βέβαια τις ρίζες της στο εσωτερικό του καθενός, άλλα πού καταλήγει σε ισχυρότερους δεσμούς, οι οποίοι ενώνουν όλους. Οι αναρχικοί, ακριβώς επειδή έχουν προσδώσει μεγάλη σημασία σ' αυτή την αρχή, αντιπαραβάλλουν στις καταναγκαστικές και κρατικές οργανώσεις την ιδέα τής ομοσπονδίας ή τού εθελοντικού συνεταιρισμού. Ο αναρχικός στόχος είναι η αντικατάσταση, στην ευρύτερη δυνατή έκταση, όλων των κυβερνητικών θεσμών με εθελοντικούς. Η μεγάλη πλειοψηφία των αναρχικών έχει αναγνωρίσει ότι ή διαδικασία πρέπει να είναι βαθμιαία και ότι, επί τού παρόντος, είναι αναγκαίος κάποιος βαθμός πολιτικής οργάνωσης. Γι' αυτό οι αναρχικοί (συμπεριλαμβανομένου και τού Μπακούνιν) έχουν προτείνει να είναι ο πολιτικός έλεγχος αυστηρώς περιορισμένος και – στο μέτρο πού θεωρείται ακόμη αναγκαίος – να εφαρμόζεται μόνο σε μικρή κλίμακα, δηλαδή στις ομοσπονδοποιημένες για ευρύτερα σχέδια κοινοτικές και παραγωγικές ομάδες· αλλά το κράτος, με το συγκεντρωτικό του χαρακτήρα της εξουσίας και την πελώρια συγκέντρωση δύναμης, θα πρέπει να εξαλειφθεί άμεσα.

Η μπακουινική άρνηση του κράτους ως μέσου για την απελευθέρωση περιλαμβάνει την άρνηση τς εκλογικής πολιτικής ως επαναστατικής στρατηγικής: «Η Διεθνής Συμμαχία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας αρνείται με αγανάκτηση να συνεργαστεί με την αστική πολιτική, ακόμη και εάν αυτή παρουσιάζεται με ριζοσπαστικό ή σοσιαλιστικό πρόσωπο».¹⁵ Αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί την πλειοψηφία του πληθυσμού που ενεργοποιείται για τη δημιουργία μιας νέας ελευθεριακής κοινωνίας, τότε η άμεση δράση αποτελεί τη μόνη αποτελεσματική

προσέγγιση για την κοινωνική μεταβολή. Οι άνθρωποι πρέπει να κινηθούν για να αντικαταστήσουν τούς συγκεντρωτικούς και αυταρχικούς θεσμούς με θεσμούς αποκεντρωμένους, ομοσπονδιακούς, συμμετοχικούς και ελευθεριακούς. Η εκλογική πολιτική δε θα ήταν, λοιπόν, μόνον αναποτελεσματική, αλλά και αντεπαναστατική, αφού θα ενδυνάμωνε τη νομιμοποίηση των έτοιμων για να καταστραφούν μορφών κυριαρχίας. Από το άλλο μέρος, αν το επαναστατικό κίνημα αποτελεί τη μειοψηφία, να ένας λόγος για τον οποίο δε θα έπρεπε να στηριχτεί στην εκλογική πολιτική με την ελπίδα να κερδίσει έδαφος, αφού μια παρόμοια στρατηγική θα εξυπηρετούσε μόνον την απομάκρυνση των ενεργειών του κινήματος από αποτελεσματικότερους αγώνες και θα οδηγούσε, για μια ακόμη φορά, στη δημιουργία ενός νέου στρώματος ηγετών της τάξης των εργαζομένων. Ο Μπακούνιν προτείνει να αρνηθούμε τις στρατηγικές των πολιτικών κομμάτων, είτε αυτές είναι εκλογικές είτε εξωκοινοβουλευτικές, και να σχηματιστεί, αντίθετα, ένα επαναστατικό κίνημα, μη αυταρχικό, αποκεντρωμένο, εικόνα της νέας ελευθεριακής κοινωνίας. Αυτό το κίνημα «θα δημιουργήσει την επαναστατική οργάνωσή του από τα κάτω προς τα πάνω και από την περιφέρεια προς το κέντρο, σύμφωνα με την αρχή της ελευθερίας και όχι από τα πάνω προς τα κάτω και από το κέντρο προς την περιφέρεια, πού αποτελεί τη μέθοδο όλων των εξουσιών». [16](#)

Τη φύση αυτού του κινήματος μπορούμε να τη συμπεράνουμε από τη διαφωνία τού Μπακούνιν πάνω σε κάποια πρακτικά προβλήματα της Διεθνούς: κατακρίνει, για παράδειγμα, την ανάπτυξη γραφειοκρατικών τάσεων και την παραίτηση ορισμένων ομάδων εργαζομένων από την ανάληψη ευθυνών. Υποστηρίζει ότι για να πολεμηθεί αυτή η τάση δε θα έπρεπε να προσφέρονται υψηλοί μισθοί στους λειτουργούς του κινήματος και ότι, αντιθέτως, θα έπρεπε να παραμένουν εργαζόμενοι. Οι αποφάσεις θα έπρεπε να λαμβάνονται από τα μέλη των τμημάτων και η εξουσία θα έπρεπε να δίνεται μόνο στα μέλη των συμβουλίων, των εκλεγμένων για να αντιπροσωπεύσουν τούς εργαζόμενους. [17](#) Όλη ευθύνη πρέπει να παραμένει στα χέρια των ίδιων των εργαζομένων. Πρέπει να διεξάγονται ζωντανές συνελεύσεις των εργαζομένων, στις οποίες οι συμμετέχοντες να έχουν μια καλή γνώση των υπό μελέτην προβλημάτων και στις οποίες να διαμορφώνονται οι ακολουθητέες στρατηγικές. Τέλος, ο Μπακούνιν επισημαίνει στους εργαζόμενους τους κινδύνους της ανάδυσης ηγετών στις τάξεις τους και της τάσης να υποτάσσεται η γνώμη όλων στις αποφάσεις των ολίγων. Αυτές οι αρχές έχουν χαρακτηρίσει το αναρχο-συνδικαλιστικό κίνημα, το οποίο αναπτύχθηκε πολύ πιο πέρα από τις υποδείξεις του Μπακούνιν, ειδικά όταν εφαρμόστηκαν οι ομοσπονδιακές αρχές στην οικοδόμηση μαζικών βιομηχανικών οργανώσεων. Η δύναμη και τα όρια αυτών των αρχών μπορούν να εκτιμηθούν καλύτερα από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες τού ισπανικού αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος, του κινήματος των αναρχικών εργαζομένων που είχε την ευρύτερη λαϊκή υποστήριξη και που υπήρξε ικανό να συγκεκριμενοποιήσει πολλές προτάσεις τού Μπακούνιν στην προεπαναστατική οργάνωση, στην μερική πραγμάτωση της κολλεκτιβοποίησης κατά τη διάρκεια της επανάστασης και στην πρόσφατη αναδιοργάνωσή του. [18](#)

Ποιος είναι ο ρόλος των αγροτών;

Ένα άλλο κεντρικό σημείο της διαμάχης μεταξύ Μπακούνιν και Μάρξ αφορά το ρόλο των τάξεων στον κοινωνικό μετασχηματισμό. Ο Μπακούνιν συχνά παρουσιάστηκε ως υπερασπιστής του επαναστατικού ρόλου του λούμπεν προλεταριάτου, μιας τάξης της οποίας οι αντεπαναστατικές τάσεις υπογραμμίστηκαν έντονα από το Μάρξ. Μήπως ο Μπακούνιν σκεπτόταν ότι η επανάσταση μπορούσε να υποκινηθεί από τις λυσσασμένες ορδές των εγκληματιών και των τυχοδιωκτών, πού θα αυξάνονταν με τη διάδοση της αναρχικής προπαγάνδας; Πράγματι, ο Μπακούνιν διέβλεπε μια επαναστατική δυνατότητα σε διάφορες τάξεις, συμπεριλαμβανομένων και των λούμπεν προλεταρίων, αλλά, σε κάθε περίπτωση, οι εργάτες και οι αγρότες ήταν οι τάξεις εκείνες πού τις θεωρούσε ως τις πρωταρχικές επαναστατικές δυνάμεις. Η ασυμφωνία του με το Μάρξ ως προς την επαναστατική δυναμική των τάξεων ήταν, λοιπόν, πολύ σπουδαιότερη και αφορούσε το ρόλο των αγροτών στην ιστορία. Ο Μπακούνιν φρονούσε ότι στις πιο βιομηχανοποιημένες δυτικές χώρες το προλεταριάτο ήταν η επαναστατικότερη τάξη· στις λιγότερο, όμως, αναπτυγμένες χώρες, όπως η Ρωσία του καιρού του, πίστευε ότι οι αγρότες θα μπορούσαν να επιτελέσουν έναν επαναστατικότερο ρόλο. Ο Μπακούνιν ασκούσε κριτική στη μαρξιστική άποψη, για την οποία οι ήττες των αγροτών μαζί με την επακόλουθη ανάπτυξη της δύναμης τού Κράτους και των καπιταλιστικών οικονομικών σχέσεων θα επέτρεπαν μια προοδευτική εξέλιξη στις πιο «προχωρημένες» χώρες, τις οποίες θα όφειλαν, συνεπώς, να ακολουθήσουν και οι άλλες, οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες· πίστευε ότι οι αγρότες, σε πολλές χώρες, ήταν ικανοί να περάσουν άμεσα από το καταπιεστικό καθεστώς σε μορφές ελευθεριακού σοσιαλισμού. Βεβαίως ότι οι αγρότες μπορούν να υποστηρίξουν έναν τέτοιο μετασχηματισμό, σε μεγάλο βαθμό εξαιτίας των προσωπικών τους συμφερόντων· επειδή δε θα επιθυμούν να συνεχίζεται η εκμετάλλευσή τους από τους γαιοκτήμονες, η φορολόγησή τους από το Κράτος και η στρατολόγησή τους στους μόνιμους στρατούς, θα τους φαίνεται ελκυστική η εναλλακτική λύση της κοινής διεύθυνσης της παραγωγής, της κατάργησης του συγκεντρωτικού Κράτους και της ανάθεσης της αυτοάμυνας σε μια λαϊκή πολιτοφυλακή.¹⁹ Είναι σημαντικό το γεγονός ότι στην Ισπανία, στη χώρα όπου υπήρχε το ευρύτερο κίνημα πού βασιζόταν στις αρχές τού Μπακούνιν, όταν ήρθε ο καιρός να τεθούν σε εφαρμογή οι ιδέες, το αποτέλεσμα επιβεβαίωσε και τις πιο αισιόδοξες προβλέψεις του. Πραγματικά, ενώ το προλεταριάτο των πόλεων πέτυχε να πραγματώσει τέλεια τα πρώτα στάδια του ελευθεριακού σοσιαλισμού με την αυτοδιαχείριση των εργαζομένων, οι αγρότες προχώρησαν περισσότερο, θεσμίζοντας τον ελευθεριακό κομμουνισμό και δείχνοντας ότι είναι πολύ πιο διαθέσιμοι για ριζικές αλλαγές, όπως η κοινή διαχείριση, η κατάργηση του χρήματος και η διανομή των αγαθών σύμφωνα με τις ανάγκες.²⁰ Εξάλλου, μεγάλο μέρος των επαναστάσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα διαδοχικά από τούς χρόνους του Μπακούνιν και ύστερα, πραγματοποιήθηκε προπάντων σε αγροτικές κοινωνίες και η επιτυχία τους πηγάζει από τη δυσαρέσκεια και τον ξεσηκωμό των ίδιων των αγροτών. Για τον Μπακούνιν, οι αποτυχίες (δηλαδή η εγκαθίδρυση

μας νέας κυρίαρχης τάξης) ήταν απόρροια, σε μεγάλο βαθμό, της απουσίας ενός συνειδητού και οργανωμένου ελευθεριακού κινήματος μεταξύ των αγροτών, το οποίο, σχεδόν αναπόφευκτα, θα αποκτούσε τα σωστά ελευθεριακά «ένστικτα». ²¹ Ποιο θα ήταν, λοιπόν, το βασικό πρόγραμμα ενός τέτοιου κινήματος; Σύμφωνα με το Μπακούνιν ο σκοπός είναι «η αναδιοργάνωση κάθε τομέα, έχοντας ως βάση και αφετηρία την απόλυτη ελευθερία των ατόμων, των παραγωγικών συνεταιρισμών και των κοινοτήτων. Ο ελεύθερος συνεταιρισμός των παραγωγικών ομάδων και (ειδικά) των κοινοτήτων αποτελεί τη βάση της νέας κοινωνίας». ²² Αυτή «η ελεύθερη οργάνωση των εργατικών μαζών από τα κάτω προς τα πάνω», την οποία ο Μάρξ σε σχόλιο του στο «Κράτος και Αναρχία» του Μπακούνιν την απέρριπτε, κατά τρόπον ιδιάζοντα, ως έναν παραλογισμό, αποτελεί το κεντρικό πρακτικό πρόβλημα της φιλονικίας τους. Για τον Μπακούνιν, η νέα κοινωνία και το κίνημα που τη δημιουργεί πρέπει να βασίζονται στον εθελοντικό συνεταιρισμό και στο φεντεραλισμό. Κάθε κοινοτική ή παραγωγική ομάδα πρέπει να συγκροτείται από τον εθελοντικό συνεταιρισμό των μελών της· κάθε υψηλότερο επίπεδο συνεταιρισμού, τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές, πρέπει να σχηματίζεται από εθελοντικές ενώσεις ομοσπονδιών των χαμηλότερων επιπέδων. Η άμεση δημοκρατία πρέπει να λειτουργεί στις ομάδες βάσης και τα υψηλότερα επίπεδα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν περισσότερο δημοκρατικά. Ο Μπακούνιν, επιπλέον, υποστηρίζει τη θεμελιώδη αναρχική αρχή, δηλαδή το δικαίωμα του καθενός να αποχωρίζεται από οποιαδήποτε κοινοτική ή παραγωγική ομάδα στην οποία συμμετείχε, και την άποψη ότι κάθε ομάδα σε μια ομοσπονδία πρέπει να έχει το δικαίωμα να αποσπάζεται, χωρίς άλλη συνέπεια εκτός από την απώλεια των ωφελημάτων, των προερχομένων από τη συνεργατική προσπάθεια (π.χ. τα προγράμματα αλληλοβοήθειας, τα οποία θα διαμορφωθούν με την προσφορά των ποικίλων εφοδίων των μεγάλων ομοσπονδιών ομάδων). Μάλιστα δε, στην περίπτωση κατά την οποία θα επιβάλλονταν κυρώσεις σε ένα άτομο για τις αντικοινωνικές του πράξεις, αυτό το άτομο θα είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει την ομάδα (ή την ομοσπονδία της οποίας η ομάδα αποτελεί μέλος), χάνοντας όμως κατ' αυτόν τον τρόπο όλα τα δικαιώματα που είχε και την προστασία της ομάδας. Προφανώς, ο Μπακούνιν και ο Μάρξ δε συμφωνούν καθόλου στο θέμα της διαδικασίας μετάβασης μεταξύ των διαφόρων μορφών της κοινωνικής οργάνωσης, στο θέμα των δομών και του περιεχομένου του επαναστατικού κινήματος και στο θέμα του χαρακτήρα της μετεπαναστατικής κοινωνίας. Εάν ο Μπακούνιν ευνοεί ένα αποκεντρωμένο, ομοσπονδιακό και αντιεξουσιαστικό κίνημα, το οποίο αναπτύσσει σχέσεις και δομές όμοιες με εκείνες που θα κυριαρχούν στην ελευθεριακή κοινωνία προς την οποία τείνει, ο Μάρξ υπερασπίζεται ένα συγκεντρωτικό και πειθαρχημένο κίνημα που προσπαθεί να σφετερισθεί την κρατική εξουσία για να την επεκτείνει. Σύμφωνα με το Μάρξ, μόνον έτσι μπορούμε να διαλύσουμε την κυριαρχία των απαρχαιωμένων παραγωγικών σχέσεων, των οποίων τα αποτελέσματα εμποτίζουν βαθιά όλο το κοινωνικό πλέγμα, μόνον το νέο επαναστατικό κράτος μπορεί να εκπληρώσει το καθήκον της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και να εγκαινιάσει το βασίλειο της ελευθερίας, που θα δημιουργηθεί από αυτή την ανάπτυξη.

Ο φενακισμός της «σοσιαλιστικής» εξουσίας

Σύμφωνα με τον Μπακούνιν, σε κάθε περίπτωση, οι προτάσεις του Μάρξ οδηγούν προς μια εντελώς διαφορετική κατεύθυνση: η θέση του είναι ότι ο Μάρξ παρανοεί τη φύση της πολιτικής εξουσίας και ότι η ανάλυσή του για τις τάξεις είναι στο σύνολό της ανεπαρκής. Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι όσοι ελέγχουν μια συγκεντρωτική πολιτική εξουσία επηρεάζονται βαθιά από την άσκησή της και ότι ως ομάδα προσλαμβάνουν τα χαρακτηριστικά μιας ξεχωριστής κοινωνικής τάξης. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στην περίπτωση εκείνη κατά την οποία όσοι κυβερνούν έχουν «δημοκρατικά αισθήματα ή δημοκρατικές προθέσεις». Η κοινωνική μεταβολή δεν επιτελείται μόνο με τις καλές προθέσεις, όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Μάρξ. Οποιοσδήποτε προθέσεις και αν έχουν αυτοί που κυβερνούν, θα υπόκεινται στις διεισδυτικές επιδράσεις των συγκεκριμένων κοινωνικών πραγματικοτήτων. Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι δεν είναι δυνατόν να λησμονούμε εκείνες «τις δυνάμεις που προάγουν την εξουσία», όπως «οι θεσμισμένες καταστάσεις και τα συναφή προνόμια». Ο σκοπός της κοινωνικής εξέλιξης είναι η κατάργηση όλων των μορφών κυριαρχίας και οικονομικής εκμετάλλευσης και όχι μόνον της ιστορικά συγκροτημένης μορφής, την οποία προσλαμβάνει εκάστοτε η κυριαρχία. Ο Μπακούνιν σημειώνει ότι «πολιτική εξουσία σημαίνει κυριαρχία»: ο κίνδυνος έγκειται στο να αντικατασταθεί απλώς μια μορφή κυριαρχίας από μια άλλη και στο να καταστεί ακόμη δυσκολότερη, εν συγκρίσει προς την προηγούμενη, η εξάλειψη αυτής της καινούργιας μορφής κυριαρχίας, εξαιτίας ακριβώς του σοσιαλιστικού και επαναστατικού προσωπείου της.

Ο Μπακούνιν προέβλεψε ότι οι προτάσεις του Μάρξ θα οδηγούσαν στην πραγματοποίηση ενός νέου σταδίου της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ενώ μπορεί να μην υπάρχει αντίθεση μεταξύ των υψηλά αναπτυγμένων παραγωγικών δυνάμεων και των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, υπάρχει αντίθεση μεταξύ αυτών των σχέσεων και μιας εργατικής τάξης, προετοιμασμένης και οργανωμένης για να τις καταστρέψει και να τις αντικαταστήσει με ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα κοινωνικού μετασχηματισμού. Ένα επαναστατικό κίνημα, βασισμένο σ' ένα πρόγραμμα κρατικού καπιταλισμού μπορεί, ύστερα απ' όλα αυτά, να διαφυλάξει καθαρό τον καπιταλισμό. «Αυτό το νέο κρατικό σύστημα, βασισμένο με τη σειρά του σε μια υποτιθέμενη κυριαρχία της λεγόμενης λαϊκής βούλησης, (...) θα ενσωματώσει τους δυο θεμελιώδεις και αναγκαίους όρους για την πρόοδο του καπιταλισμού: τον κρατικό συγκεντρωτισμό και την πραγματική υποταγή της λαϊκής κυριαρχίας στη διανοητική μειοψηφία που κυβερνά και που ενώ ανακηρύσσεται εκπρόσωπος του λαού, οπωσδήποτε τον εκμεταλλεύεται».²³ Κάτω από ένα παρόμοιο καθεστώς η ιεραρχία συνεχίζει να υπάρχει, εφόσον η πολιτική εξουσία διανέμεται κατά τρόπον άνισο. Ακόμη και στην περίπτωση μιας τυπικής οικονομικής ισότητας (για τη δημιουργία της οποίας ο Μπακούνιν αμφιβάλλει, διότι προβλέπει ότι οι κάτοχοι της πολιτικής εξουσίας απαιτούν και οικονομικά προνόμια), η οικονομική εξουσία θα ήταν άνιση, διότι ο έλεγχος του υπερπροϊόντος της παραγωγής θα βρισκόταν στα χέρια των ηγετών του συγκεντρωτικού κράτους. Στην πράξη, οι συνθήκες των εργαζομένων θα

ήταν अपαράλλακτες· θα συνέχιζαν να δουλεύουν μέσα σε ένα παραγωγικό σύστημα, ιεραρχημένο, μηχανοποιημένο, αυστηρά πειθαρχημένο, και δε θα είχαν ακόμη τον άμεσο έλεγχο πάνω στο προϊόν της εργασίας τους. Οι δυνάμεις που θα ελέγχουν την κοινωνία θα παρέμεναν πάντοτε διαχωρισμένες και αλλότριες. Η στέρηση της εξουσίας από τους εργαζομένους μόνο να αυξηθεί θα μπορούσε, διότι οι κυβερνώντες θα σταθεροποιούσαν την ταξική τους θέση, ενώ η προωθημένη τεχνολογία, μέσα στα πλαίσια ενός συγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου, θα καθιστούσε τόσο τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων όσο και την παραγωγή όλο και περισσότερο ακατανόητες και φενακιστικές.

Σ' αυτό το σημείο ο Μπακούνιν περιπλέκεται σε μια ανάλυση, η οποία χρησιμοποιεί μια μεθοδολογία παρόμοια με την μαρξιστική, αν και μένει πιστός στην κριτική του. Ο Μπακούνιν, αφού επιδοκίμασε την μαρξιστική κριτική στην αστική ιδεολογία, τη θεωρητική δομή που νομιμοποιεί και αποκρύπτει τις σχέσεις εξουσίας στην καπιταλιστική κοινωνία, επεκτείνει την ίδια κριτική στο μαρξισμό, τη νεοφανή ιδεολογία μας εν αναπτύξει νέας κοινωνικής τάξης, που η δύναμή της είναι ριζωμένη στη γέννηση της συγκεντρωτικής σχεδιοποίησης και στην προωθημένη τεχνολογία. Αυτή η τεχνογραφειοκρατική τάξη, από το ένα μέρος, απορροφά και επεκτείνει τις προηγούμενες γραφειοκρατικές λειτουργίες και χρησιμοποιεί την ιδεολογία του κράτους (η οποία παρουσιάζει την πολιτική κυριαρχία ως αναγκαία για την κοινωνική τάξη) για να νομιμοποιήσει την ύπαρξή της. Αλλά, από το άλλο μέρος, απορροφά το νέο ιεραρχικό σύστημα των σχέσεων, που αναπήδησαν από την αναπτυσσόμενη τεχνολογία, και νομιμοποιεί την κυριαρχία, που είναι αποτέλεσμά της, μέσω της ιδεολογίας της παραγωγικότητας και της οικονομικής ανάπτυξης. Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός βαθιά ολοκληρωτικού συστήματος της σχεδιοποίησης και του ελέγχου, το οποίο μπορεί να αποφύγει τη μακρά διαδικασία της τυπικής τεχνητής ορθολογικοποίησης των κοινωνιών στις οποίες οι τεχνογραφειοκρατικές λειτουργίες συνεχίζουν να διανέμονται μεταξύ συστημάτων εξουσίας και ελέγχου, ευρισκομένων σε αλληλοανταγωνισμό. Η πρωτοτυπία του Μπακούνιν συνίσταται στο ότι είχε αναγνωρίσει, από την αρχή, τόσο τις πολιτικο-γραφειοκρατικές όσο και τις επιστημονικο-τεχνικές όψεις μιας τέτοιας δομής και στο ότι είχε κατανοήσει τις βάσεις της νομιμοποίησής τους.

Ο Μπακούνιν υποστηρίζει ότι: «Το κράτος υπήρξε πάντοτε κτήμα ορισμένων προνομιούχων τάξεων, όπως του κλήρου, της αριστοκρατίας, της μπουρζουαζίας. Και τελικά, όταν όλες οι τάξεις εξασθενίζουν, το κράτος καθίσταται κτήμα της γραφειοκρατίας και μεταπίπτει, ή – αν θέλετε ανυψούται – στη θέση μιας μηχανής».²⁴ Το επαναστατικό κίνημα προμηθεύει εν αφθονία πολιτικούς, τεχνοκράτες και γραφειοκράτες, που επιδιώκουν να καταστούν ηγέτες. Αν το ίδιο το κίνημα είναι ιεραρχημένο, θα προσελκύσει όλους όσους θεωρούν θελκτική την καριέρα του επαναστάτη πολιτικού ηγέτη, εξαιτίας της επιθυμίας τους για εξουσία (ειδικά, εάν το ιδεολογικό τους καθήκον φράσσει τους παραδοσιακούς δρόμους προς την εξουσία), και θα προσξενήσει, επίσης, μια προσκόλληση στο κύρος και στο προνόμιο μεταξύ εκείνων που κατέχουν τις πιο εξεχουσες θέσεις στο κίνημα. Η επαναστατική ελίτ, τη στιγμή κατά την οποία επιτυγχάνεται ο σκοπός της κατάκτησης της κρατικής εξουσίας και ενός μεγαλύτερου συγκεντρωτισμού των θεσμών, μπορεί να καταλάβει τις κύριες θέσεις στην

ιεραρχία και να στρατολογήσει νέα μέλη για τις υπολειπόμενες θέσεις.

«Αλίμονο στις αμαθείς μάζες!»

Αν ο Μπακούνιν είχε περιορίσει την επίθεσή του στο Μάρξ στη συζήτηση επί των κινδύνων, των αναφυομένων στη διαδικασία τού κοινωνικού μετασχηματισμού από το συγκεντρωτισμό και τα ιεραρχικά κινήματα, θα είχε ήδη συνεισφέρει σημαντικά στην κριτική των μορφών κυριαρχίας. Αλλά η ανάλυσή του είναι πολύ πιο αξιόλογη, διότι εξετάζει την επιστήμη και την τεχνολογία σε σχέση με την ανάπτυξη του κρατικού καπιταλισμού και της νέας ελίτ. Ο Μπακούνιν βοηθά να ανακαλύψουμε τις λογικές συνέπειες της σύγκλισης των δύο όψεων της μαρξιστικής σκέψης, δηλαδή της υπεράσπισης της αναγκαιότητας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και μιας συγκεντρωτικής πολιτικής.

Ο Μπακούνιν, στο έργο του «Θεός και Κράτος», αντιμετωπίζει τους έμφυτους κινδύνους ενός συστήματος που ενώνει την πολιτική εξουσία με την τεχνικο-επιστημονική επιτηδειότητα. Φοβάται ότι το αυθόρμητο της ζωής καταστρέφεται, εξαιτίας της «άνωθεν» επιβολής των αναπτυξιακών σχεδίων των επαϊόντων.

Επειδή διακατέχεται από μια αξιοσημείωτη εμπιστοσύνη προς τη δημιουργική ικανότητα των ελεύθερα συνεργαζομένων ατόμων, συμπεραίνει ότι η ζωή είναι «μια υπόθεση απείρως μεγαλύτερη της επιστήμης». Υποστηρίζει ότι τα συγκεντρωτικά σχέδια, όποιες και αν είναι οι αξίες τους, περιορίζουν τη δημιουργικότητα και την υπευθυνότητα των προσώπων· εμποδίζουν, παρά τις υποσχέσεις μιας μελλοντικής απελευθέρωσης, τη γενική εξέλιξη αυτών των τυπικά ανθρωπίνων ιδιοτήτων. Δημιουργείται, τοιουτοτρόπως, «μια κοινωνία όχι ανθρώπων, αλλά ζώων». Επιπλέον, μολονότι αποδέχεται την υπόθεση ότι τα σχέδια υποκινούνται από καλές προθέσεις («εμπνέονται από την πιο αγνή αγάπη για την αλήθεια»), υποστηρίζει ότι δε συμβαίνει κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα, διότι εισέρχεται στο παιχνίδι ένα ακόμη κίνητρο: η διατήρηση της εξουσίας και των προνομίων των σχεδιαστών.

Αυτές οι κριτικές αποτελούν, εν μέρει, μια διεύρυνση εκείνων που είχαν διατυπωθεί εναντίον των πιο παραδοσιακών μορφών της γραφειοκρατικής κυριαρχίας, αλλά στην περίπτωση του τεχνικο-επιστημονικού ελέγχου πρέπει να εξετασθούν και άλλοι παράγοντες. Ένας από τους σπουδαιότερους είναι ο φανακισμός των κοινωνικών διαδικασιών, ο παραγόμενος από την εξειδίκευση που καθίσταται συνεχώς μεγαλύτερη, εξαιτίας μιας εκτεταμένης και περίπλοκης τεχνολογίας. Η ολοκληρωμένη παιδεία της κοινωνίας, την οποία εγκωμίασαν ο Μπακούνιν και πολλοί άλλοι αναρχικοί, γίνεται όλο και πιο «ακατόρθωτη»· η ελλιπής διάδοση της γνώσης, των τεχνικών ικανοτήτων και του ελέγχου οδηγεί τη νέα κυρίαρχη τάξη των τεχνογραφειοκρατών προς μια μορφή κυριαρχίας άνευ προηγουμένου.

«Έτσι δε θα υπάρξουν πια τάξεις, αλλά μια κυβέρνηση) – και σημειώστε το καλά -, μια κυβέρνηση εξαιρετικά πολύπλοκη, η οποία, μη όντας ευχαριστημένη, όπως όλες οι άλλες σύγχρονες κυβερνήσεις, με το να κυβερνά και να διαφεντεύει πολιτικά τις μάζες, θα τις διευθύνει και οικονομικά, αναλαμβάνοντας τη διαχείριση της παραγωγής και της “δίκαιης” διανομής των αγαθών, της γεωργίας,

της δημιουργίας και της ανάπτυξης των εργοστασίων, καθώς και την οργάνωση και τον έλεγχο του εμπορίου, ακόμη και την επένδυση των κεφαλαίων στην παραγωγή μέσω ενός μοναδικού τραπεζίτη, δηλαδή του Κράτους. Όλη αυτή η δραστηριότητα θα απαιτήσει πολλές γνώσεις και πάρα πολλούς εγκεφάλους (σημείωση του μεταφραστή: πρόκειται για μια αναφορά σε μια περιγραφή του Μάρξ, η οποία δόθηκε από έναν εκ των υποστηρικτών του στο Συνέδριο της Χάγης). Θα είναι το βασίλειο της επιστημονικής ευφυΐας, το πιο αριστοκρατικό, δεσποτικό, αλαζονικό και περιφρονητικό απ' όλα τα καθεστώτα. Θα υπάρξει μια νέα τάξη, μια νέα ιεραρχία αληθινών ή ψευδο-επιστημόνων και ο κόσμος θα διαιρεθεί μεταξύ μιας κυρίαρχης μειοψηφίας τεχνοκρατών και μιας τεράστιας αμαθούς πλειοψηφίας. Και τότε, αλίμονο στις αμαθείς μάζες!»

Όπως ο Μπακούνιν αποκάλυψε την κρυφή παγίδα, την ενυπάρχουσα στην επικράτηση συγκεντρωτικών και ιεραρχικών τάσεων μέσα στα επαναστατικά κινήματα, έτσι μπόρεσε να σημειώσει και την ανάδυση της τεχνογραφειοκρατικής κυριαρχίας στις κοινωνίες όπου επικράτησε ο σοσιαλισμός. Η ιστορική σημασία της κριτικής του Μπακούνιν έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ πολλοί απογοητευμένοι και απελπισμένοι μαρξιστές έχουν αποδώσει, με σκοπό να υποστηρίξουν τουλάχιστον εν μέρει το δόγμα τους, το παράπτωμα αυτής της τερατώδους εξέλιξης (που την περιορίζουν σε μια «παραμόρφωση») στην προδοσία κάποιων ηγετών (που θεωρούνται ένοχοι για ρεβιζιονισμό ή για «παραεκκλίσεις» δεξιές ή αριστερές, αλλά ουδέποτε θεωρούνται, ένοχοι για την υιοθέτηση μιας ελαττωματικής θεωρητικής δομής) ή σε μια πρόωρη δράση (κάτι που αποτελεί μια κυκλοειδή εφησυχαστική ανάλυση), ο Μπακούνιν απέδειξε, πολύ καιρό πριν, ότι κάποιες από αυτές τις ρίζες μπορούν να ευρεθούν στην ίδια τη μαρξιστική θεωρία, όπως ο συγκεντρωτισμός και η πίστη στην αστική τεχνολογία, καθώς και η τεχνική της κυριαρχίας.

Ο Μαρξ απέναντι στο κράτος

Με όλα αυτά δε θέλουμε να αρνηθούμε ότι υπάρχει μια άλλη όψη της σκέψης του Μάρξ, η οποία θα μπορούσε να έχει μια μεγαλύτερη ιστορική σημασία. Μέρος της ανάλυσής του ακολουθεί μια διαλεκτική προσέγγιση και δεν επιβάλλει στα φαινόμενα ένα εκ των προτέρων επινοημένο σχήμα οικονομικού ντετερμινισμού. Ένα έξοχο παράδειγμα αποτελεί το ανέκδοτο γράμμα σε μια ρωσική εφημερίδα στη Γενεύη, στο οποίο ο Μάρξ αρνείται την προσπάθεια να μεταμορφώσει το δικό του «ιστορικό σχέδιο της γέννησης του καπιταλισμού στη Δυτική Ευρώπη σε μία ιστορικο-φιλοσοφική θεωρία της γενικής διαδρομής της εξέλιξης, επιτεταγμένης σε όλα τα έθνη από τη μοίρα, οποιεσδήποτε και αν είναι οι ιστορικές περιστάσεις εντός των οποίων ευρίσκονται». [25](#) Υπάρχουν ακόμη και σημεία στα οποία πραγματεύεται την επαναστατική δραστηριότητα ως κάτι περισσότερο από ένα απλό αποτέλεσμα της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, όπως η επιβεβαίωση της σημαντικότητας της πράξης και της κριτικής στις «Θέσεις για το Φόϋερμαχ».

Επιπλέον, ενυπάρχει στη σκέψη του Μάρξ μια αντιγραφειοκρατική και αντικρατική τάση. Στο έργο του «Κριτική στην Εγγελιανή Φιλοσοφία του

Δικαίου» επιτίθεται στη γραφειοκρατία για το φορμαλισμό της, τη μυστικοπάθειά της, την αυταρχικότητα και τον καριερισμό της· στο έργο του «18η Μπρυμαίρ» αναλύει με μεγάλη οξύτητα την διαλεκτική αλληλόδραση μεταξύ των αστικών σχέσεων ιδιοκτησίας και της ανάδυσης της ίδιας της γραφειοκρατίας, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο η αμοιβαία σχέση τους στρέφει την κοινωνία όλο και περισσότερο προς την εξατομίκευση, την απλοποίηση και την ενίσχυση της κρατικής εξουσίας.

Είναι αδύνατο να αρνηθούμε ότι η μαρξιστική σκέψη περιέχει μια ρωμαλέα κριτική στο κράτος και τη γραφειοκρατία, καθώς και κάποια στοιχεία αποκέντρωσης. Αλλ' όμως ουδείς δύναται να υποστηρίξει ότι απέφυγε επιτυχώς την προσκόλληση στις αυταρχικές και συγκεντρωτικές δομές, που είναι αχώριστες από τις μορφές της κρατικής και της γραφειοκρατικής κυριαρχίας. Ο Μάρξ δεν αντιμετωπίζει το φάντασμα μιας νέας εξουσίας, το επικαλούμενο από την μπακουνική κριτική, εξαιτίας της σχεδόν απεριόριστης πίστης του στη δυναμικότητα της απελευθέρωσης, την εγγενή στην υλική πρόοδο. Όπως υποστηρίζει στην έκδοση του 1852 του έργου του «18η Μπρυμαίρ», ο συγκεντρωτισμός, που παράγει κυριαρχία μόνον όταν αποτελεί μέρος της τεχνολογικής ανάπτυξης, και μια συνεχής επίτασή του μπορούν να δημιουργήσουν μια νέα γραφειοκρατία, που σχετίζεται ελάχιστα ή και καθόλου με τα κατάλοιπα του φεουδαρχισμού. Αυτή η άποψη συνιστά μια πολύ σοβαρή απειλή στα έργα των μαρξιστών για την ιστορική πρόοδο. Ο Μάρξ, μπροστά σε μια τέτοια πιθανότητα, είναι υποχρεωμένος να καταφύγει στην πιο αναίσχυντη ιδεολογική εναντίωση, όπως φαίνεται από τις ύβρεις και την εξευτελιστική φρασεολογία που χρησιμοποιεί εναντίον του Μπακούνιν, αντί να αντιπαρατεθεί επί του περιεχομένου των επιχειρημάτων του τελευταίου. Με τη νίκη των δυνάμεων του προλεταριάτου ο συγκεντρωτισμός δεν μπορεί να οδηγήσει στο γραφειοκρατικό δεσποτισμό και, συνεπώς, οιοσδήποτε σκέπτεται κάτι τέτοιο μπορεί να είναι μόνον «ένας τσαρλατάνος και ένας αμαθής».

Μια παρόμοια πλάνη συναντάται στις ποικίλες αντικρατικές απόψεις των γραπτών του Μάρξ. Γράφει, επί παραδείγματι, ότι το κράτος είναι ικανό να αναπτύξει «μια σχετική αυτονομία»· μια τέτοια άποψη θα μπορούσε να ανοίξει το δρόμο προς την ερμηνεία της πολιτικής κυριαρχίας ως μέρους ενός ευρύτερου συστήματος κυριαρχίας, ως μιας ολότητας εντός μιας ευρύτερης ολότητας, αποκαλύπτοντας σταθερές διαδικασίες ανάπτυξης, ευρισκόμενες εν αλληλεπιδράσει με άλλα μέρη του γενικού συστήματος. Αλλά ο Μάρξ αρνείται να εγκαταλείψει τη γενική του θεώρηση για το κράτος. Όπως σημειώνει ο Μίλλιμπαντ σχετικά με το έργο των Μάρξ και Ένγκελς: «παρά τη λεπτότητα και την ποιότητα που συναντώνται ευκαιριακά στις συζητήσεις τους για το Κράτος, σκέπτονταν μεν ότι το κράτος μπορούσε να επιτύχει ένα κάποιο βαθμό ανεξαρτησίας μέσα σε “εξαιρετικές περιστάσεις”, αλλά ποτέ δεν εγκατέλειψαν την άποψη ότι στην καπιταλιστική κοινωνία το Κράτος αποτελούσε κυρίως το καταπιεστικό όργανο μιας κυρίαρχης τάξης, που καθορίζεται σε τελική ανάλυση από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής».

Θεωρώντας περισσότερο θεωρητική παρά πρακτική τη φύση του αντιγραφειοκρατισμού και ου αντικρατισμού του Μάρξ, δεν αποτελεί έκπληξη η ανακάλυψη ότι η υποστήριξή του στην Παρισινή Κομμούνια είναι περισσότερο

φαινομενική παρά πραγματική. Είναι σαφές ότι, βλέποντας την πελώρια συμπάθεια της εργατικής τάξης για την Κομμούνα, ο Μάρξ είχε πολιτικό συμφέρον να συμμαχήσει αποφασιστικά μ' αυτήν, παρά τις βαθείες διαφορές του με τους Μπλανκιστές και τους Μουτουαλιστές, που αποτελούσαν τα πιο ενεργητικά τμήματά της. Εξάλλου δεν μπορούσε να μην συγκινηθεί από τον εργατικό της χαρακτήρα, από τον ηρωισμό της, από το τραγικό της τέλος, αν και στην αρχή απέφυγε να εκτεθεί πολύ. Το «αληθινό της μυστικό», αναφέρει ο Μάρξ, έγκειτο στο ότι ήταν μια κυβέρνηση της εργατικής τάξης και φαίνεται ότι είχε θεωρήσει αυτό το γεγονός περισσότερο, παρά τις ελευθεριακές πρωτοβουλίες της Κομμούνας, ως τη βάση για τη μεγάλη της ιστορική σημασία. Στις πρώτες γραμμές του έργου του «Ο Εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία», ο Μάρξ σημειώνει ότι οι ενέργειες της Κομμούνας ήταν αναγκαίες, διότι «η κεντρική και οργανωμένη κυβερνητική εξουσία» ήταν «ο κύριος και όχι ο υπηρέτης της κοινωνίας». Η άξια της συγκεντρωτικής κυβέρνησης δεν ετέθη φυσικά εν αμφιβόλω. Δέκα χρόνια αργότερα, σε ένα γράμμα προς τη Domela-Nieuwenhuis, συμπεραίνει ότι η Κομμούνα «ήταν απλώς η εξέγερση μιας πόλης υπό εξαιρετικές συνθήκες» και ότι «η πλειοψηφία των Κομμουνάρων δεν ήταν, ούτε θα μπορούσε να είναι, κατά κανέναν τρόπο σοσιαλιστική». Η καλύτερη στρατηγική, αναφέρει, θα ήταν ένας συμβιβασμός με τις Βερσαλλίες.²⁶

Έχοντας υπ' όψιν αυτές τις θέσεις και, επιπλέον, την επίμονη υπεράσπιση των συγκεντρωτικών προγραμμάτων από το Μάρξ, καθώς και το ρόλο που διαδραματίζουν αυτά τα προγράμματα στη θεωρία του για την κοινωνική εξέλιξη, η προσπάθεια να οικοδομήσουμε έναν ελευθεριακό μαρξισμό, εκκινώντας από τις μαρξιστικές προτάσεις για τον κοινωνικό μετασχηματισμό, παρουσιάζει ανυπέροβλητες δυσκολίες. Εντούτοις, υπάρχουν εκείνοι που αποπειρώνται να χρησιμοποιήσουν ως μέσο προσέγγισης προς την κοινωνική θεωρία τη μαρξιστική μέθοδο της διαλεκτικής ανάλυσης και της κριτικής στην ιδεολογία, συνδεδεμένη με ένα πολιτικό πρόγραμμα, εμπνεόμενο από τις ευνοϊκότερες κρίσεις του Μάρξ για την Κομμούνα (ή από εκείνο το στοιχείο της Κομμούνας με το οποίο σκέπτονται ότι θα συμφωνούσε ο Μάρξ). Όποιος αποπειράται κάτι τέτοιο, είτε δηλώνει τη μαρξιστική έκβαση είτε όχι, υιοθετεί μια θέση, η οποία φαίνεται για πολλούς λόγους πλησιέστερα στο πνεύμα του Μπακούνιν παρά του Μάρξ. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι, ενώ είναι, βεβαίως, δυνατό να οικοδομηθεί ένας μαρξισμός που αντλεί τις ουσιαστικές του προϋποθέσεις και τις οργανωτικές του προτάσεις από το έργο του ίδιου του Μάρξ, και αγνοώντας τις λογικές συνέπειες της διαλεκτικής και κριτικής μεθοδολογίας, μπορεί να μην είναι δυνατόν να ακολουθηθεί το αναρχικό σχέδιο, δηλαδή η κριτική και η υπέρβαση όλων των μορφών κυριαρχίας, χωρίς την υιοθέτηση αυτής της όψης της θέσης του Μάρξ. Όποια και να είναι τα όρια των θέσεων του Μπακούνιν, τη στιγμή κατά την οποία υποστήριζε μια διαλεκτικότερη προσέγγιση στη δυναμική της πολιτικής εξουσίας και της τεχνολογικής ανάπτυξης και επέκτεινε την κριτική της ιδεολογίας στην ανάδυση της τεχνοκρατίας, αυτός υιοθετούσε ακριβώς αυτή τη μέθοδο.

Σημειώσεις:

- 1) Οι καλύτερες αναλύσεις των θεμάτων που απασχόλησαν τον Μπακούνιν οφείλονται, τον τελευταίο καιρό, σε θεωρητικούς της μαρξιστικής παράδοσης ή σε εκείνους που, ξεκινώντας από αυτήν, είχαν μια εξέλιξη. Τα καλύτερα παραδείγματα είναι ίσως ο Μπούκτσιν και ο Γκερέν. Αλλά και στα έργα των Wellmer, Καστοριάδη και Λεφόρ βρίσκονται ίχνη της κριτικής που ο Μπακούνιν άσκησε στο Μάρξ. Πρέπει να δούμε και το έργο του Guillen, που επιχειρεί μια θαυμάσια σύνθεση μεταξύ Μάρξ και Μπακούνιν, αλλά που, δυστυχώς, διατηρεί μερικές από τις πιο απαρχαιωμένες όψεις αμφότερων των απόψεων.
- 2) Ελευθερία, Ισότητα και Επανάσταση (γραπτά επιλεγμένα τη φροντίδα του Σαμ Ντόλγκοφ), εκδόσεις Antistato, Μιλάνο 1976, σελ. 348
- 3) Στο ίδιο, σελ. 347.
- 4) Στο ίδιο, σελ. 257.
- 5) Στο ίδιο, σελ. 348.
- 6) Άρθρου Λένινγκ, Μιχαήλ Μπακούνιν: Επιλεγμένα Γραπτά (Νέα Υόρκη 1971), σελ. 256. Ένα από τα μεγαλύτερα λάθη του Μπακούνιν ήταν το ότι έδωσε υπερβολική εμπιστοσύνη στα ένστικτα της εξέγερσης, γεγονός που εμποδίζει, μερικές φορές, την ανάλυση της σημαντικότητας του συνειδητού και περισσευμένου κοινωνικού μετασχηματισμού.
- 7) Μπακούνιν, στο ίδιο, σελ. 250
- 8) Μολονότι ο ίδιος ο Μπακούνιν δεν κατόρθωσε να καταστήσει κεντρικό το ζήτημα, τα σχόλιά του πάνω στον πολιτισμό δείχνουν την αντίθεση μεταξύ πρωτόγονων και πολιτισμένων και μεταξύ πολιτισμού και Κράτους. Ο στοχασμός πάνω στις σχέσεις μεταξύ αυτών των δύο οδηγεί αναγκαστικά στο πέρασμα από την κριτική του κράτους στην κριτική του ίδιου του πολιτισμού. Η πρόσφατη εργασία του Πιέρ Κλάστρ μας υπενθύμισε τις σκέψεις αυτές της κριτικής. Σύμφωνα με τον Κλάστρ, το δίδαγμα της πρωτόγονης κοινωνίας συνίσταται στο ότι «ο αποφασιστικός παράγοντος είναι η πολιτική οργάνωση και όχι η οικονομική αλλαγή» (Η κοινωνία εναντίον του Κράτους, Μιλάνο 1977, σελ. 149). Οι πρωτόγονες κοινωνίες αποκαλύπτουν «τη μεγάλη συγγένεια της εξουσίας με τη φύση, ως διπλού περιορισμού του σύμπαντος του πολιτισμού» (38-39). Η πρωτόγονη κοινωνία είναι η κοινωνία της αφθονίας, όπως απέδειξε περίτρανα ο Sahlins στο έργο του «Η Οικονομία της Λίθινης Εποχής» (Μιλάνο 1980)· γι' αυτό, σύμφωνα με τον Κλάστρ, είναι «μια κοινωνία ουσιαστικά εξισωτική», στην οποία «οι άνθρωποι είναι κύριοι της δραστηριότητάς τους, κύριοι της κυκλοφορίας των προϊόντων αυτής της δραστηριότητας» (σελ. 145). Η ιστορία μας παρουσιάζει μόνο δύο μορφές κοινωνιών, ποιοτικά διαφορετικών: την πρωτόγονη κοινωνία με το οργανωτικό πολιτιστικό της σχήμα και την κρατική κοινωνία ή κοινωνία οργανωμένη πολιτικά. Η εμπειρική μελέτη της κοινωνίας των Αμερικανών οδηγεί τον Κλάστρ στο συμπέρασμα ότι, μολονότι μπορούν να υπάρχουν διαφορετικά συστήματα παραγωγής, τα οποία μπορούν μάλιστα να διαδέχονται το ένα το άλλο χωρίς ποικιλίες στους πολιτισμικούς θεσμούς, η μετάβαση στην κρατική οργάνωση παράγει αναπόφευκτα επαναστατικές μεταβολές σε ολόκληρη την κοινωνική δομή, μεταβολές που καταλήγουν στην

ανάδυση «του κύρους της ιεραρχίας, της σχέσης εξουσίας, της υποδούλωσης των ανθρώπων, του Κράτους» (σελ. 149).

Ο Κλάστρο, κατόπιν, υποδείχνει ότι, αν θέλουμε να διατηρήσουμε τις μαρξιστικές αντιλήψεις της υποδομής και υπερδομής, θα ήταν αναγκαίο να προσδιορίσουμε την πολιτική υποδομή και την οικονομική υπερδομή. Αλλά ο Κλάστρο δεν πέφτει στην παγίδα και δεν αποδέχεται την εναλλακτική πρόταση ενός υπεραπλουστευμένου δημογραφικού ντετερμινισμού. Η σπουδαιότητα της αύξησης του πληθυσμού ως ουσιώδους παράγοντα της εμφάνισης του Κράτους είναι φανερή (σελ. 157-167), (Επίσης Roberto Carneiro, «Μια θεωρία της καταγωγής του Κράτους», στο περιοδικό Επιστήμη τ. 168, σελ. 733-738), αλλά χρειάζεται να παρατηρήσουμε και την πάλη του πολιτισμού για την εκμηδένιση των τάσεων, οι οποίες ωθούν προς μια πολιτική κοινωνία (σελ. 158-161).

9) Είναι αναγκαίο να σημειώσουμε ότι ο αναρχισμός ως κίνημα των μαζών είχε συχνά την τάση να υποκύπτει στη βιομηχανική-ιδεολογία, αν και σε μικρότερο βαθμό εν συγκρίσει προς τις άλλες δυνάμεις της αριστεράς. Αυτή η τάση φαίνεται σαφέστερα στα αναρχοσυνδικαλιστικά κινήματα, τα οποία είχαν επί μακρόν παραγωγιστικές και οικονομιστικές τάσεις, παρά τις προσπάθειες των πιο κριτικών οπαδών τους. Ο σύγχρονος αναρχισμός, ενώ προστρέχει λιγότερο στις εργατικές μάζες, είναι περισσότερο συνειδητοποιημένος από οικολογικής απόψεως, περισσότερο κοινοτικός, πιο κριτικός και πλουσιότερος σε φαντασία στο θέμα της τεχνολογίας.

10) Κροπότκιν, Κάμποι, εργοστάσια και εργαστήρια, εκδόσεις Antistato, Μιλάνο 1982.

11) “Μονοπάτια προς την Ουτοπία”, του M. Buber (Μιλάνο 1981). Η αναρχική θεωρία εμπλουτίστηκε αξιόλογα με την ανάπτυξη της κοινοτικής παράδοσης. Για να εκτιμηθεί αυτή η βλάστηση και οι αντανάκλασεις της πάνω στη θεωρία, πρέπει να παρακολουθήσουμε τις επεξεργασίες που ακολούθησαν μετά τις εργασίες του Κροπότκιν, του Μαλατέστα, του Λαντάουερ, του Buber, του Μπούκτσιν.

12) Λένινγκ, στο ίδιο. Ο Μπακούνιν χρησιμοποιεί προφανώς τον όρο «σοσιαλιστής» με τη σημασία του «ελευθεριακού σοσιαλιστή». Ας σημειωθεί ότι ο Μπακούνιν δεν απομακρύνεται εντελώς από την ασκητική νοοτροπία της αστικής βιομηχανικής κοινωνίας και, μερικές φορές, εγκωμιάζει την επαναστατική θυσία ως μια αρετή καθ' εαυτήν. Αυτός ο ασκητισμός υπήρξε πάντοτε ένα υπόγειο ρεύμα του αναρχικού κινήματος, ειδικά τις στιγμές κατά τις οποίες προσπαθούσε να αποτελεί τμήμα του «εργατικού» κινήματος. Επί παραδείγματι, οι αναρχοσυνδικαλιστές της C.N.T. που πρόβαλλαν με υπερηφάνεια ως «η ένωση της θυσίας».

13) Το όραμα του Μπακούνιν είναι μια σύνθεση μεταξύ γενικών και ατομικών συμφερόντων· δεν έχει τίποτε το κοινό με τον αντιφατικό εγωιστή του Στιρνερικού «αναρχισμού». Για μια λεπτομερή κριτική στο Στιρνερ και στον ατομικιστικό «αναρχισμό» διάβασε το βιβλίο μου «Ο εγωισμός του Μαξ Στιρνερ», Λονδίνο 1976.

14) Όπως σημειώνει ο Αξελός, ο Μάρξ υπαινίσσεται, αλλά δεν αναπτύσσει, την ιδέα ότι η ανθρώπινη δραστηριότητα θα έπρεπε να τεθεί μέσα στα πλαίσια της παιγνιώδους διάστασης· ένα συμπέρασμα που δύσκολα συμβιβάζεται με το τεχνολογικό μοντέλο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Αυτή είναι, όμως, η

κατεύθυνση της αναρχικής σκέψης, αν και υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στο Μπακουνικό αμάλγαμα της δημιουργικής χαράς και της επαναστατικής απάρνησης και ανάμεσα στην προτροπή του Μπούκτσιν για το μετασχηματισμό της «εργασίας σε χαρά και της ανάγκης σε επιθυμία» («Ο Αναρχισμός μετά τη Σπάνη», εκδόσεις La Salamandra, Μιλάνο 1980). Για μια άλλη επίκαιρη συζήτηση βλέπε την ανάλυση του Π. Γκούντμαν, για την καλλιτεχνική και δραματική δραστηριότητα, συνδεδεμένη με την αντίληψη του οργανικού αυτοκαθορισμού [15\)](#) Μπακούνιν, στο ίδιο, σελ. 325.

[16\)](#) Λένινγκ, στο ίδιο, σελ. 170. Ο Μπακούνιν χρησιμοποιεί τη λέξη «autorità» για να προσδιορίσει μια «εξουσία έξωθεν επιβαλλόμενη». Μολονότι χρησιμοποιεί συχνά αυτή τη λέξη ελεύθερα, για ρητορικούς λόγους, στις βαθύτερες συζητήσεις διακρίνει προσεκτικά μεταξύ λογικής και παράλογης εξουσίας.

[17\)](#) Μπακούνιν, στο ίδιο. Αυτό το σημείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε σχέση με τις πιο πρόσφατες συζητήσεις για τα συμβούλια. Ο Μπακούνιν σημειώνει τις δυσκολίες που μπορούν να εγερθούν ακόμη και μέσα σ' αυτό το σύστημα οικονομικής οργάνωσης. Οπωσδήποτε θα χαρακτήριζε το συμβουλευτικό κίνημα ως ένα βήμα εμπρός στη σοσιαλιστική εξέλιξη.

[18\)](#) Για παράδειγμα, ο Γκαστόν Λεβάλ, στο έργο του «Οι κολλεκτίβες στην Ισπανική επανάσταση» (Λονδίνο 1975), υποστήριξε ότι η μεγαλύτερη χρεωκοπία της C.N.T., του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος των Ισπανών εργαζομένων, που χαρακτηριζόταν από την κολλεκτιβοποίηση, οφείλεται στο ότι, κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, απομακρύνθηκε από μερικές μπακουνικές αρχές που είχαν υιοθετηθεί από τις αρχές της ιστορίας του κινήματος. Δηλαδή η C.N.T. απέτυχε στο να πολεμήσει σωστά τις γραφειοκρατικές και ελιτιστικές τάσεις και στο να ευδοκιμήσει η παραμονή της εξουσίας στις συνελεύσεις των εργαζομένων. Επέτρεψε σε «μαχητές με επιρροή» να εισέλθουν στον κυβερνητικό συνασπισμό, «πρόσκαιρα», για να καταστεί δυνατή η νίκη στον πόλεμο (βλέπε Vernon Richards για μια καταλυτική κριτική σ' αυτή την «αναρχική» στρατηγική από μια αναρχική οπτική γωνία). Ενώ η εγκατάλειψη του αντικρατισμού από τη C.N.T. σημαίνει ακόμη και την απόρριψη των μπακουνικών θεμελιωδών αρχών, ο ελιτισμός, ο οποίος υπήρξε, κατά ένα μεγάλο μέρος, ο υπεύθυνος αυτής της επιλογής, μπορεί να ανιχνευθεί εν μέρει στη σκέψη του ίδιου τοί Μπακούνιν. Είναι ανάγκη να αναγνωρίσουμε ότι αυτός ο ελιτισμός, που εμφανίστηκε πολλές φορές στην ιστορία του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος, δε συνιστά μια βαθειά ρήξη εν σχέσει προς τις αρχές Μπακούνιν, διότι υπάρχει στη σκέψη του μια ελιτιστική τάση.

Στο πρόγραμμα της «Διεθνούς Αδελφότητας», ο Μπακούνιν προτείνει μια μυστική εταιρεία επαναστατών, που θα έχει ως έργο της την καθοδήγηση του κινήματος. Μολονότι αρνείται συχνά την ιδέα της δικτατορίας, αντιφάσκει όταν περιγράφει την οργάνωση ως μια «αόρατη δικτατορία», ένα είδος «γενικής διεύθυνσης» του επαναστατικού κινήματος (Λένινγκ, στο ίδιο). Ο Μπακούνιν κατορθώνει να δει την αντιφατικότητα μεταξύ της γενικής του θέσης και αυτών των προτάσεων και μετριάξει τις παραπάνω διαπιστώσεις του, υπογραμμίζοντας ότι οι ομάδες πρέπει μόνο «να βοηθούν το λαό στον αυτοπροσδιορισμό του», χωρίς την ελάχιστη επέμβαση οποιουδήποτε τύπου κυριαρχίας, έστω και προσωρινού ή μεταβατικού (στο ίδιο, σελ. 191). Δυστυχώς, είναι αδύνατο να

συζητήσουμε εδώ, όπως αρμόζει, αυτό το πρόβλημα. Είναι αρκετό να πούμε ότι ο Μπακούνιν δεν έχει εμβαθύνει αρκετά στο θέμα της διάκρισης μεταξύ νόμιμης και παράνομης εξουσίας σ' ένα αποκεντρωμένο ελευθεριακό πολιτικό κίνημα (άλλωστε δεν το έκανε κανένας από τους κλασικούς αναρχικούς στοχαστές) και ότι αυτή η θεωρητική παράλειψη έχει συντελέσει σε αντιφατικές παλινδρομήσεις στην πολιτική του αναρχικού κινήματος.

[19\)](#) Μαξίμωφ, “Η πολιτική Φιλοσοφία του Μπακούνιν”, σελ. 405-406.

Οποιοσδήποτε και αν είναι οι αρετές των επιχειρημάτων του Μπακούνιν σε άλλα πεδία, η απόπειρά του να εφαρμόσει αυτές τις ιδέες στους Γάλλους αγρότες φαίνεται λίαν αισιόδοξη. Η ανάλυση του Μάρξ στη «18η Μπρυμαίρ» φαίνεται πειστικότερη.

[20\)](#) Βλέπε το έργο του Ντόλγκοφ «Αναρχικές κολλεκτίβες» (Νέα Υόρκη 1974), του Λεβάλ, «Κολλεκτίβες στην Ισπανική Επανάσταση» και τα έργα του Σούχου για τις κολλεκτιβοποιήσεις στη Γερμανία, την Ισπανία και τη Γαλλία. Τα εντυπωσιακά κατορθώματα της Ισπανικής Επανάστασης δε θα έπρεπε να μας οδηγήσουν στο να κλείσουμε τα μάτια μπροστά στις σοβαρές ανεπάρκειές τους. Δεν μπορούμε να παραμελούμε την άνιση ανάπτυξη της κριτικής και επαναστατικής συνείδησης, τις οικονομίστικες τάσεις του αναρχοσυνδικαλιστικού κινήματος, την ύπαρξη των πρωτοπορειών, του μύθου του ήρωα και του ανδρισμού, την ανεπαρκή προσοχή στα πολιτιστικά προβλήματα, όπως η θέση των γυναικών, και στα σοβαρά προβλήματα του συνδικαλιστικού κορπορατιβισμού, που παρουσιάστηκαν σε πολλές κολλεκτιβοποιημένες περιοχές. Μια απόδειξη των ανεπάρκειών της επανάστασης υπάρχει στο έργο του R. Frazer “Αίμα της Ισπανίας” (Νέα Υόρκη 1979), μια θαυμάσια και εύγλωττη ιστορία, βασισμένη στις αναμνήσεις των επιζησάντων κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου.

[21\)](#) Ένα παράδειγμα παρόμοιας ανάλυσης, αναφορικά με τη ρωσική επανάσταση, υπάρχει στο έργο του Βολίν “Η άγνωστη Επανάσταση” (Καρράρα 1976), καθώς και στην πρόσφατη και αξιόλογη εργασία του Τζέιμς Σκοττ για τον επαναστατικό ρόλο των αγροτών, που περιλαμβάνεται στο άρθρο «Ηγεμονία και αγρότες» στο περιοδικό Πολιτική και Κοινωνία.

[22\)](#) Μολονότι ο κολλεκτιβισμός και ο συνδικαλισμός του Μπακούνιν αντιτάχθηκε πολλάκις προς τον κομμουνισμό του Κροπότκιν και των πιο σύγχρονων αναρχικών, ακόμη και για τον Μπακούνιν ο απώτερος σκοπός ήταν μια ελεύθερη ομοσπονδία κοινοτήτων.

[23\)](#) Μπακούνιν, στο παραπάνω έργο, σελ. 376.

[24\)](#) Μπακούνιν, στο παραπάνω έργο, σελ. 357. Η θέση του Μπακούνιν αναφέρεται στην ανάδυση μιας τεχνοκρατικής τάξης, όχι μόνο όπως αναπτύχθηκε στα αυταρχικά σοσιαλιστικά κινήματα, αλλά και όπως αυτή αναπτύσσεται στην αστική κοινωνία, καθώς μεταβάλλεται η ηγεμονία της ίδιας της παραδοσιακής μπουρζουαζίας.

[25\)](#) Μάρξ και Ένγκελς, «Επιλεγμένη Αλληλογραφία» (Μόσχα 1975), σελ. 293. Ούτε «η θεωρία των ασυνεχών κοινωνικών σχηματισμών», η οποία εξηγήθηκε από το Μάρξ διά παραδειγμάτων για το πεπρωμένο της οικονομίας στην αρχαία Ρώμη, ακόμη και αν υπονοεί την απόρριψη της πιο απλοϊκής ερμηνείας του τεχνολογικού και οικονομικού ντετερμινισμού, αρνείται το μαρξιστικό μοντέλο

για τη σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος, το οποίο υφίσταται περισσότερο βέβαια επεξεργασμένο, αλλά εμμένον στην ετεροβαρή σχέση μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος· ούτε έρχεται σε σύγκρουση με το σχέδιο της απελευθέρωσης μέσω της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων.

26) Εξάλλου, σύμφωνα με τον Μπούκτσιν, ο Μάρξ δεν υπήρξε ελευθεριακός, όπως σκέφτηκαν ορισμένοι, ούτε όταν υποστήριξε την Κομμούνια. Εγκωμιάζοντας τη σύνθεση των εκτελεστικών και νομοθετικών λειτουργιών στην Κομμούνια, υπερασπίστηκε μια δομή που ταύτιζε «την έκφραση μιας πολιτικής βούλησης, η οποία θα έπρεπε να ανήκει αποκλειστικά στο λαό, τον συγκεντρωμένο σε συνέλευση, με τη σαφώς τεχνική εκτέλεση αυτής της βούλησης, η οποία αποτελεί μια λειτουργία που μπορεί να εκχωρηθεί σ' έναν οργανισμό διαχειριστικού τύπου, του οποίου τα μέλη θα έπρεπε να εναλλάσσονται, θα ήταν δυνατό να ανακαλείται η εντολή τους, να υποβάλλονται σε έλεγχο και περιορισμό των εξουσιών τους και, εί δυνατόν, να εκλέγονται διά κλήρου» (Μάρραη Μπούκτσιν, «Πέραν των ορίων του Μαρξισμού», στο περιοδικό Άναρχος, τ. 2, 1979, σελ. 61).

Πηγή : Παλιός Ελευθεριακός Κόσμος

<http://eleftheriakos.gr/>